

Begmatova Marjona Jomg'ir qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o'zbek tili adabiyoti universiteti

1-bosqich tayanch-doktoranti

+998945185979

“SHAJARAYI TAROKIMA” ASARIDAGI AYRIM ARABCHA O‘ZLASHMALARNING HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILIDAGI HOLATI

Annotatsiya: Ushbu maqolada XVII asr o‘g‘uzlar tarixi va shajarasi haqida yozilgan “Shajarayi tarokima” asaridagi o‘zlashma qatlam, ya’ni arabcha so‘zlarning qo‘llanilishi va ushbu so‘zlarning hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi holati haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: “Shajarayi tarokima”, tashqi manba, arabcha o‘zlashmalar, leksema, sema, hokim, kofir, muruvvat.

Dunyo tillari lug‘at sathining boyish manbalari asosan 2 omil asosida boyiydi. Bular birinchisi ichki manba bo‘lib, har bir til o‘z ichki imkoniyatlaridan kelib chiqib shevalardan so‘z olish, yangi so‘z yasash, chetdan kirib kelgan so‘zlarning o‘z tilida muqobil variantini yaratish orqali boyisa, ikkinchi omil qo‘shnichilik, siyosat, din, ta’lim yoki savdo aloqalari va h.k.lar orqali chetdan so‘z kirib kelishidir. Turkiy til ham bu holatdan mustasno emas va hozirgi kunda ham tilimizda forsiy, arabiy, mo‘g‘ulcha, yunoncha so‘zlar keng iste’molda.

Markaziy Osiyoga arablar bosqini VII asrdan boshlangan bo‘lsa, aynan shu davrdan boshlab bu hududda islom dini bilan birgalikda turkiy xalqlar tiliga arabcha so‘zlarning kirib kelishi ham boshlangan. Dastlab arabcha so‘zlarning o‘zlashishga arablar hukmronligi sabab bo‘lgan bo‘lsa keyinchalik islom dinining ommalashishi bu xolatni yanada tezlashtirdi. Bir vaqtning o‘zida siyosat, din va ta’lim tili bo‘lib yetakchi o‘ringa chiqqan arab tili albatta yerli xalqning ona tiliga ham ta’sir qilmay qolmadi. Arab tilining o‘zbek tiliga kirib kelishi, ayniqsa VII-VIII asrlarda ko‘roq yuz bergan. XIV-XV asr eski o‘zbek tilida arab tili leksikasi sezilarli qatlamni tashkil etgan. Shu bois Navoiy asarlari tilida ma’lum tarixiy sabablar natijasida arab va fors-tojik tillaridan olingan so‘z va iboralar har qachongidan ham ko‘p. Shoir poetik va ilmiy asarlari tilidagi so‘z boyligining tahminan 30-33 foizini arab tilidan kirgan so‘zlar tashkil qiladi, fors-tojik leksik unsurlari ham 18-20 foizgacha boradi¹

Abulg‘oziy Bahodirxonning “Shajarayi tarokima” asari XVII asrda yaratilgan, turkman xalqi shajarasi haqida yozilgan tarixiy asar bo‘lib, asarning muqaddima qismida muallif “barcha biling kim, bizdan burun turkiy tarix aytqanlar arabiy lug‘atlarni qo‘shub tururlar va forsiyni ham saj’ qilib tururlar, o‘zlarining hunarlarin va ustodliqlarini xalqg‘a ma’lum qilmaq uchun biz munlarning hech qaysisini qilmaduq, aning uchun kim bu kitobni o‘qug‘uchi va tinglag‘uchi, albatta, turk bo‘lg‘usi turur.”² deb ta’kidlaydi, ammo asar lug‘at sathining asosiy qismini turkiy so‘zlar tashkil etsada, o‘zlashgan qatlam so‘zlari ham salmoqli o‘rin egallaydi. Jumladan arabcha, forscha va mo‘g‘ulcha so‘zlar. E’tiborli jihati shundaki asarda keltirilgan so‘zlarning aksariyat qismi hozirgi kunda ham tilimizda keng iste’molda. Tadqiqot obyekti qilib olingan asarda arabcha so‘zlar ham anchagina bo‘lib, bu o‘zlashmalar hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham faol leksemalar qatorida. Jumladan:

¹ Абдуллаев Ф. XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари масаласи//Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т.: 1968.

² Абулғозий Б., Шажарайи тарокима. Тошкент - 1995

Hokim – arab tilidan o‘zlashgan bu leksema bugungi kunda “hukm yurutuvchi”, “ma’lum bir hududda rahbarlik qiluvchi” semalariga ega va ayni asarda ham shu ma’noda kelgan. “Boshi Sayram, ayog‘i Misrgacha olg‘an viloyatlarining barchasina hokimlar qo‘yub, qaytib, o‘z yurtina ketdi.” [A.B. 17 b]

Kofir – arabiy leksema bo‘lib, ko‘pligi “kuffor” ikki xil ma’noda keladi: 1. Tanimovchi, inkor etuvchi, islom dinini tanimovchi, g‘ayri din; 2. Kofiri ne‘mat – nem‘atlarni qadrlamovchi, yaxshilikni bilmovchi, nonko‘r.³ Tadqiqot obyekti qilib olingan asarda bu so‘z birinchi ma’nosida kelgan: “Anlarni sevmaganimning sababi bu kim men musulmon, anlar kofir, xarchand musulmon bo‘ling tedim qabul qilmadilar” [A.B. 11 b]

Muxr so‘zining asosi mahara fe‘lining “tamg‘a bosdi” ma’nosi bilan hosil qilingan bo‘lib, lug‘atlarda quyidagi ma’nolarda keladi: 1. “tamg‘a, belgi”; 2. “Shaxs nomi yozilgan qabariq yoki botiq tasviri bo‘lgan bosma shakli”. Bu so‘z yuqorida keltirilgan ikki semada ham hozirgi o‘zbek adabiy tilida foydalaniladi. “Shajarayi tarokima” asarida esa bu leksema quyidagicha kelgan: “Isfixonning dorug‘alig‘ini savdogarning otig‘a bitib, muxr qilib qo‘liga berdi.”

Izohli lug‘atlarda **halol** leksemasi arabcha “hal qiluvchi, yechuvchi” degan ma’nolarni anglatadi, O‘zbek tilining izohli lug‘atida bu leksemaning bir qancha o‘z va ko‘chma ma’nolari keltirilib o‘tilgan: 1. din. Shariat tomonidan ruhsat etilgan, yesa, ichsa, foydalansa bo‘ladigan: “Pulni olmadim, ming marta roziman, sizga ona sutiday halol bo‘lsin.” (A. Qahhor. Qo‘shchinor chiroqlari); 2. Nikohlab olingan, qonuniy xotin haqida. “O‘zining bir emas, ikki xotini bo‘laturib, birovning xaloliga ko‘z olaytirish...” (A.Qodiriy. O‘tkan kunlar).

Tadqiq qilinayotgan asarda halol leksemasiga ma’lum bir nasl-nasabga, urug‘ga, guruhga mansublik ma’nosini beruvchi fors-tojikcha -zoda affiksini qo‘shib **halolzoda** leksemasi yasalgan va bu so‘z nikohli ayolidan tug‘ilgan farzand ma’nosida kelgan: “To tirikmiz ushbu aytilg‘an so‘zdan qaytmasbiz, agar bizdin bo‘lg‘an o‘g‘lonlar halolzoda bo‘lsalar to dunyo oxir bo‘lg‘uncha bu ahdnomani o‘qub amal qilg‘aylar.”

Fors-tojik tilidan kirgan -ba, -na, -gah, -zada (zoda) kabi affikslar arab va fors tillaridan yangi leksemalar yasaydi.⁵ Halalzada leksemasi “Qisasi Rabg‘uziy” asarida ham uchraydi.

Aynan yuqorida keltirilgan leksemaga antonim qilib **haromzoda** leksemasi keladi. Harom leksemasi shariatga zid bo‘lgan, Alloh buyurmagan narsa, buyum, amal va vazifalarga aytiladi. Asarda bu so‘z nikohida bo‘lmagan ayoldan tug‘ilgan farzandlarga aytilgan: “Agar haromzoda bo‘lub, yurti buzali tesalar amal qilmag‘aylar tedilar.”

Hozirda asosan badiiy uslubda bechora, kambag‘al, yo‘qsul ma’nolarida ishlatiluvchi **faqir** leksemasi XVII asrda keng ist‘emolda bo‘lgan. Arabchada **faqr** so‘zi kambag‘allik, yo‘qsullik ma’nosini bildirib, holatni anglatadi, i unlisi orttirilib faqir holida kambag‘al insonga nisbatan qo‘llangan. “Barchasi ayshu ishratga mashg‘ul bo‘lub, qarilar yoshin unutdi va faqirlar molsizlig‘in, boylar o‘lumun unutdilar.” Biz tadqiq qilyotgan asarda faqir so‘zi bilan sinonim yorli leksemasi ham qo‘llanilib kelgan.

“Shajarayi tarokima” asarida yuqoridagilarga o‘xshash ikki yuzdan oshiq arabcha o‘zlashmalar keltirilgan bo‘lib, bu leksemalarining aksariyati hozirgi kunda ham aynan asarda keltirilgan semalarda adabiy tilimizda mavjud va qo‘llanib kelinmoqda. Asar muqaddimasida muallif tomonidan “arabiy va forsiy” lug‘atlarni ishlatmaslik haqida ta’kidlab o‘tilgan holatda ham bir qancha arabcha so‘zlarga murojaat qilinishi XVII-XVIII asrlarda o‘zlashma qatlamning xalq tiliga qanchalik singiganligi va aksariyat hollarda muqobil varianti mavjud emsligini bildiradi.

³ Шамсиев П., Иброхимов С., Навоий асарлари лугати. Тошкент -1972

⁴ Абдушукуров Б., Туркий манбалар лексикаси. Тошкент -1972

⁵ Абдушукуров Б., Туркий манбалар лексикаси. Тошкент -1972